

פרשת טוּצ'ין

שלום חולבסקי

העיירה טוּצ'ין שוכנת על חופו השמאלי של הנהר הוּרין, 26 קילומטר מעיר־המחוז רובנה.

בטוּצ'ין חיו לפני המלחמה אוקראינים, פולנים, גרמנים ויהודים. ככלל עיירות ישראל, עסקו בה היהודים חלקם במסחר וחלקם במלאכה. עד פרוץ המלחמה נראו היחסים בין התושבים כאילו תקינים. על גורלם של יהודי טוּצ'ין, עם פרוץ המלחמה מספרות העדויות הבאות.*

„מלחמת רוסיה גרמניה פרצה ב־22 ביוני 1941 וכעבור זמן קצר היו כבר הגרמנים בעירנו (זה היה בהתחלת יולי).

האוקראינים יצאו לקבל את פני הגרמנים. אני זוכר שהם פרשו שטיח אדום וזרקו פרחים לעבר החיילים הגרמניים. בין מקבלי פני הגרמנים היו: משפחת הקאזאפים (כך קראו להם בעיירה) משפחת צמטי, איבאן סטנדיק ואחרים. הם קראו קריאות ברכה לעבר הגרמנים וצעקו: „מוות ליהודים“. הגרמנים התמקמו בעיר. אוקראינים התמנו למשרות גבוהות: ריצ'ק הצולע נכנס למשטרה. סטנדיק היה לסגן ראש־העיר ואחיו וסיל, שהיה בזמן הרוסים פעיל במפלגה הקומוניסטית עבר בעיריה והצטיין בפעילות רבה.“

„האוכלוסייה האוקראינית קיבלה את הגרמנים בהתלהבות. הם עזרו לצבא הגרמני להיכנס לעיר. העמידו לרשותם סירות ועזרו לעבור את הנהר הורין“.²

„האוקראינים החלו פועלים כבר ביום הראשון לכניסת הגרמנים. נכנסו לבתי היהודים ושקים גדולים בידיהם. כאשר יצאו היו השקים מלאים רכוש יהודי. אף אחד לא התנגד להם. האוקראינים חרפו וגדפו את דיירי הבית. ...שלשה ימים אחרי כניסת הגרמנים התפרצו חיילים גרמניים לביתו של חיים שפרינץ, יהודי זה בנה את בית־הכנסת בחצרו. בבית־כנסת זה היו ששה ספרי־תורה. הגרמנים הוציאו את ספרי־התורה מארון־הקודש, זרקו אל החולות והציתו אותם. הם הבטיחו לאוקראינים, כי ישחררו את אוקראינה והיא תהיה מדינה ברשות עצמה. בשבת, אחרי הצהריים, עברו אוקראינים בבתי היהודים, הוציאו את כל הגברים החוצה. ניתנה פקודה להקים שער בשביל חיילים אוקראיניים שהתגייסו לעזרת הגרמנים.

...כל אחד מהם היה מצוייד באֶלה, הם צעקו אלינו: סטאלין כבר איננו וגם אתם, יהודים לא תהיו בקרוב“.

חזרתי מהעבודה. על יד הבית עמדה עגלה. גוי אוקראיני, אנדריי דוביץ' מרחוב סינה

* עדויותיהם של יעקב צ'ובוק, נתן שולמן ומרים שוורצמן—קוץ נגבו ע"י נסיה רוזניק („מורשת" 63—360 A). יתר העדויות מארכיון „יד ושם“.

1 מתוך עדותו של יעקב צ'ובוק.
2 מעדותה של מרים שוורצמן־קוץ.

עבר מבית לבית, אסף את הרכוש והניחו בעגלתו. בנו מיכלקה בן ה־17 ובתו בת ה־12 ישבו בעגלה ושמרו על הרכוש. אנדריי זה הרביץ בכל אשה שנקרתה בדרכו. הוא עבר מבית לבית.

באתי וראיתי את המחזה. דמי רתח בני. נגשתי לעגלה, הורדתי חלק מהריתמה והתחלתי מרביץ באנדריי ובנו. הם לא חיכו לתגובה כזו וברחו. השאירו את כל השקים המלאים שהספיקו להעמיס על העגלה»³

„אחרי תקופה קצרה היה פוגרום בטוצ'ין. את הפוגרום ארגנו דאמיאן ריז'אק הצעיר. כמובן שגם פרוקוף דמיטרי ידע יפה על העומד להתרחש והיה בתוך העניינים. אותו לילה התפרצו הפורעים לביתו של סיומה ספוז'ניק. את אשתו, אניה, רצחו, ילדה הפעוט ששכב על ידה במיטה נשאר בחיים. מה עלה בגורלו של סיומה איני יודע. אני יודע שהתינוק נמסר לשכנה מניקה.

„עוד בטרם הוקם הגיטו, נצטוו כל היהודים לענוד טלאי צהוב, שעליו היה מגן־דוד, שני טלאים ענודו, על הגב והחזה. אסור היה ליהודים לצאת מחוץ לעיר. העובר על פקודה זו היה מוצא להורג. הרעב אילץ את היהודים לעבור על הפקודה. היהודים היו מסתכנים ויוצאים לכפרים, כדי להחליף בגדים ודברי־ערך בלחם. ריז'אק הצולע היה שומר על היהודים. היה שוטר. פעם תפס אותי ואת אמי. הוא הרביץ לאמי מכות רצח. אני צעקתי בקול רם. הוא כיוון את הרובה מול אמי. נבהלתי עוד יותר והגברתי את צעקותי: הפעם לא אירה כך בגלל הילד. אם תיתפסי עוד פעם, כבר לא ארחם!" ריז'אק זה היה פעם שכן שלנו. הפעם חזרנו בשלום הביתה.

בחרו ביודנראט. בראש היודנראט עמד שוורצמן גצל וסגנו היה מאיר הימלפרב. ...היהודים קיבלו פקודה להביא את כל הפרוות ותכשיטי הזהב לגרמנים.

האחרים לביצוע פקודה זו היה היודנראט. הודיעו שיהודי שבביתו ימצא תכשיטי זהב או פרווה יירה"⁴.

ב־4 ליולי, ביום המישי כבשו הגרמנים את טוצ'ין. בליל ה־6 ביולי 1941 יצאה קבוצת שוטרים אוקראינית מצויידת בסכינים, גרזינים ובקרשים שבהם תקועים מסמרים וערכו פוגרום.

...בפוגרום הזה נפלו כ־60 יהודים. 10 מתו אחרי יסורים רבים ולמעלה מעשרה פצועים התאוששו לאחר־כך. הרופא האוקראיני הומוניוק, לא רצה להגיש עזרה רפואית ליהודים. הוא הצהיר שהיהודים חיו מספיק.

ימים אחדים לאחר הפוגרום ציוותה המשטרה האוקראינית ליהודים לאסוף מצעים, כלים, צלחות וכפות. בכל בית הורשה להשאיר רק צלחת אחת וכף אחת.

...היהודים מטוצ'ין החלו לברוח לרובנה, בחשבם שבעיר גדולה יותר אין מקום להשתוללות. האוקראינים עצרו את היהודים בדרכים, שדדום והוציאו אותם להורג.

4 שבועות לאחר כניסת הגרמנים, הגיע לטוצ'ין הקומנדנט הגרמני ג'ובנר. גרבנר הטיל „קונטריבוציה" על היהודים, ציווה למסור את הפרות, הסוטים, העגלות, אפניים, מכוונות רהיטים בגדים וכו'.

במשך כל זמן הכיבוש הגרמני היו הגרמנים והשלטון המקומי האזרחי וכן גם האוקראי-

3 מעדותו של נתן שולמן

4 מתוך עדותו של יעקב צ'ובוק.

נים האזרחים, למרות שלא היה להם שום קשר רשמי עם השלטון, נוהגים להזמין בלי הרף הזמנות של חפצים ודברי ערך.

היהודים, ברצונם לחיות בשלום עם כולם, השתדלו לספק את רצונם, ובלבד לא לגרום לפרובוקציה, ובלבד לדחות אקציות — — —

...היהודים מכל העיירה היו אחראים, אם נתגלה בתוכם יהודי אחד מעיר אחרת. היודנראט בטוצ'ין שיחד במידת האפשר את השוטרים והאכרים כדי לפדות את היהודים שנפלו בידיהם"⁵.

"בטוצ'ין היה חובש אוקראיני הומניק ורופא ד"ר בורטנובסקי, הומניק היה איש רע ושווא יהודים. ד"ר בורטנובסקי היה אדם הגון. האוקראינים אמרו שאם יגישו עזרה ליהודים פצועים ייענשו קשות.

למרות האימים הגיש ד"ר בורטנובסקי עזרתו ליהודים פצועים. הוא עזר ליהודים בכל הזמנים הקשים. היתה אחות רחמניה, ותיקה בטוצ'ין, שמה היה גנייה, היא היתה רוסייה. גם היא עזרה"⁶.

...היה בטוצ'ין יהודי מהנדס בשם גרוס. איני זוכר אם בא לעיירה מוארשה או מלודו. היו בעיירה כעשרה בתי-חרושת לעיבוד עורות. גרוס הבין שחשוב מאוד ליהודים שיעבדו. הוא נסע לגביטסקומיסר (מושל-האיזור) והוציא תעודות-עבודה לכל הגברים מגיל שש-עשרה. הוא הפעיל את כל בתי-החרושת ודאג שלכל יהודי יהיה מקום-עבודה קבוע. בתי-החרושת סיפקו כמויות של מוצרי-עור. הגרמנים היו מעניינים בתוצרת הזאת וזו אולי אחת הסיבות שגיטו טוצ'ין המשיך לזמן כה רב אחרי שהרגו את היהודים בכל עיירות הסביבה.

אני עבדתי בקבוצה שהיו בה חמשים גברים. המנהל שלנו היה נחום בלינסקי. העבודה שלנו היתה מיוחדת במינה: הכנת עצי-הסקה לגרמנים.

לנו היתה אפשרות לספק עצי-הסקה לכל יהודי העיירה. היינו מוכרים עצים גם לאוקראינים תמורת לחם. סיפקנו לחם ליהודים. היינו כורתים עצים ביערות פוסטומיט (כ-12 ק"מ מטוצ'ין).

הגביטסקומיסר היה קוץ.

יום אחד בא קוץ אל גרוס ואמר לו: "אתה אמנם יהודי, אבל אני מרשה לך להוריד את הטלאי".

"אני יהודי ודיני כדין כל היהודים", ענה גרוס ואת הטלאי לא הוריד"⁷.

"...בקיץ 1942 בוצעו כמעט על פני כל שטח ווהלין האקציות "יודנריין". עוד היו יהודים בטוצ'ין, זדולבונוב, מירוץ' ואוסטרוג. בקיץ 1942 החלו לדבר על כך, שביערות נמצאים פרטיונים, היהודים חיפשו דרך לקשור איתם קשרים. נמצא פולני-שאמר, שהפרטיי זנים אינם מקבלים אנשים ללא נשק, שהוא יכול לספק נשק ולקשור את הקשר עם הפרטיונים. למטרה זו אספו היהודים הרבה כסף וזהב. הפולני לקח את הכסף ושוב לא ראוהו"⁸.

"אחי שוורצמן דוד, יצחק פורטנוי, לודביק גרוס, אהרן מרקיש, זילברברג ניסל

- 5 מעדות מלמד-זילברברג.
- 6 מעדותה של מרים שוורצמן-קוץ.
- 7 מעדותו של נתן שולמן.
- 8 מעדות מלמד-זילברברג.

וצעירים אחרים התחילו לחפש דרך אל הפרטיזונים. ברציצה הכפר היו יורדים לא פעם צנחנים רוסיים. פעם ראיתי במו עיני אש ניצתה בלילה וצנחנים יורדים. לרוב היה גורלם של הצנחנים מר. רבים מהם נתפסו והוצאו להורג. האוקראינים היו מוסרים אותם לידי הגרמנים.

הצעירים, שאותם הזכרתי לעיל, התחילו מתעניינים מי ומי דואג לצנחנים. התעוררה ההשערה שבקרבת מקום נמצאים אנשים שיש להם קשר עם הצנחנים.

יום אחד בא וורניצקי. זה היה רוסי. לא רכשנו לו אימון רב ביותר. וורניצקי אמר שהוא קשור עם הפרטיזונים ומוכן להיות המקשר בין הצעירים היהודים לפרטיזונים. אחרי היסוסים רבים הוחלט להסתכן. יום יום היו יוצאים מטוצ'ין צעירים (כ־50 איש) לכרות עצים ביערות. נחום בלינסקי היה הבריגדיר בקבוצה הזאת. נדברו עם וורניצקי. אותו יום הכפיל היודנראט את מספר האנשים היוצאים אל היער. גם שני אחי דוד וליובה יצאו אותו יום ליער לכרות עצים עם וורניצקי. הוסכם שמישהו מהפרטיזונים יחכה לצעירים ויוביל אותם אל המחנה שלהם. הצעירים יצאו ליער. עד השעות המאוחרות עבדו. איש לא בא. מאוכזבים חזרו הצעירים לבתיהם.

המצב בטוצ'ין החמיר. פליטים היו מגיעים יום יום לטוצ'ין. כי על עירנו התהלכו אנדות: עיירה ללא גיטו. יהודים עובדים וחיים. מספר היהודים גדל. 6000 נפשות (יהודים) היו כבר בטוצ'ין..."

...ניתנה פקודה להקים גיטו. היה עלינו לעזוב את המקום ולעבור לתחום הגיטו שהיה במרכז העיר. העברנו חלק מהבגדים והרכוש למרכז ונשארו לגור בביתנו עד שתיתן פקודה לעבור. יום אחד קמתי בבוקר — אמא שלחה אותי לקנות חלב. פתאום ראיתי בחוץ, ככל פינה, שוטרים אוקראיניים. רצתי הביתה ואמרתי לאמי: „אמא, צרה מתקרבת ובאה“. ספרתי לה מה שראיתי ברחוב. סגרנו את דלת הבית וישבנו לאכול ארוחת־בוקר. בעד החלון ראינו שוטרים מזויינים מסתובבים סביב הבית. אני נבהלת מאוד ואמרתי לאמי: „אמא יהרגו את כולנו“. אמא הרגיעה אותי ואמרה: „לא יקרה כלום, יובילו אותנו לגיטו“.

יצאתי מהבית ונכנסתי לביתו של איצ'ה הנפה, ראיתי בדרך שבנו של איצ'ה, הרשל בורח, שוטרים אוקראינים רדפו אחריו. הם ירו בו. הכדור פגע והבחור נפל מתבוסס בדמו... נבהלתי וחזרתי הביתה. שוטרים נכנסו אלינו וציוו ללכת לגיטו. אספנו את כלי המיטה ויתר המטלטלים ויחד עם המשפחות שגרו בקרבתנו הלכנו לגיטו. את הדברים שלא יכולנו לקחת אתנו אמרנו לשכנתנו שתקח לעצמה. בשער הגיטו עמד אהרן קוז'וין. הוא אמר אלינו: „טפשים, הרי חופרים פה בורות. אנשים חושבים כיצד לצאת ואתם באים“. פרצתי בבכי. לא הייתי יחידי. כל הגיטו בכה. זה היה יומיים לפני יום הכפורים..."

„נפוצה שמועה שבלילה יוצאים כל היהודים אל חורשת קוטובסקי. שם הוכנו כבר ארבעה בורות. גוי אחד בא וסיפר על כך. סביב הגיטו הוקמה גדר מלוחות־עץ. שער הגיטו היה ע"י ביתה של משפחת זייצ'יק. מצד שני גבל הגיטו עם בית־הקברות, שהיה על הגבעה. על גבעה זאת, מחוץ לתחום הגיטו, התרכזו השוטרים והגרמנים. כל הנעשה בגיטו היה לנגד עיניהם, הם יכלו לירות מהגבעות הישר לתוך הגיטו..."

היתה התרוצצות בגיטו. אנשים לא ידעו מה לעשות והזמן חלף. מאיר הימלפרב זגצל שוורצמן אספו את היהודים לבית־הכנסת ואמרו להם: יהודים, אל תלכו כצאן לטבח! עיניכם הרואות, הגויים עומדים כבר מוכנים סביב הגיטו ונשקם בידיהם. הם מוכנים לשדוד את רכושנו, עמל דורות. כל יהודי שבידו גרזן, אקדה — הזדיינו מכל הבא ליד. למי שיש נפט, בנזין — הוציאו! אנחנו אנשי טוצ'ין נלחם. ברגע שתראו אש פורצת מאחד הבתים — זה יהיה לכם לאות. צאו והציתו את בתיכם”.

איש הגסטאפו הופיע בגיטו. הוא אמר שכל הבחורים הצעירים צריכים להתייצב, מארגנים פלוגת־עבודה.

ג צ ל ש ו ו ר צ מן ענה: אין אנחנו יכולים ברגע זה לארגן אנשים לעבודה”. איני יודע במה נגמר המו”מ. אנשים לא יצאו לעבודה”¹⁰.

”...היהודים היו כבר מרוכזים בעיר לפני כן. עתה הוקמה רק הגדר. הוקם הגיטו. כאשר אספו את היהודים וריכזום במרכז העיר היה כבר ברור לנו, שתקום גם גדר ונחיה בגיטו.

שוורצמן העביר ידיעה להכין נפט ובנזין, ככל שתשיג ידנו. היה ברור שעם הקמת הגדר יתקרב הקץ לגיטו טוצ'ין. הפלוגה בה עבדתי אני, פלוגת היערות, השיגה תמורת כסף נשק. היו לנו שלושה רובים וכמה רמוני יד. את הנשק הסתרנו. שוורצמן אמר רק להכין בנזין. המטרה היתה ברורה לכולנו. מחסני־התבואה היו עתה בתחום הגיטו. במחסנים אלה היו כמויות עצומות של תבואה.

בשלוש וחצי נשמעו יריות. גרמנים ואנשי משטרה אוקראינית התרכזו ע”י הגדר. מיד התחלנו אנחנו, המעטים שהיה בידיהם נשק, לירות לעבר הגרמנים. כל אדם דאג לשריפת ביתו. אני נשרפה אז בתוך הגיטו. פרצנו את הגדר וכל מי שהיה בכוחו לרוץ, רץ לעבר יערות פוסטומיט. אני חושב שבין הבורחים נהרגו לפחות כאלף אנשים ביריות הגרמנים, הם ירו ללא הפסק.

יהודים זקנים, בעלי זקנים ופיאות התפללו ותוך תפילה קפצו אל האש. ביניהם היה דבי אבר המל ויטקובר. שמו אל מר קיש, יהודי כבן ארבעים ושתיים, לקח את בנו בן העשר ויחד אתו קפץ לתוך באר קרובה. שניהם טבעו. אותו יום קרו דברים איומים. העיירה בערה. מכל העברים ירו. משפחות איבדו האחד את השני. היו מקרים שאם ברחו והאב עם הילדים נשאר בגיטו הבער.

מכר שלי, שפסל חרובשוב, ברח עם שני ילדיו. בילדו האחד פגע הכדור ועם הקטן בוררועותיו הגיע ליער.

ברחנו. הבתים כולם עלו באש. בתי הכנסת שהיו מלאים תבואה נשרפו עד לגרעין האחרון...”

”בגיטו התחילו אנשים לאבד את עצמם לדעת. יהושע זייצ'יק בעל חנות ברזל טיבע את עצמו בבאר מים. מוטל בן החייט חתך את ורידיו. יהודים התכוננו לפי הוראות היודנראט. משפחתנו גרה בבית של חיה ברן. לפנות ערב הכניסו אותי ואת בנה של חייקה לבונקר. פתאום שמעתי את קל אמא: יעקב! יעקב! יצאתי מתוך המחבוא שלי, ראיתי שביתה של שרה האַרבאַטע (גבנת) בוער. מיד נשמעו יריות. בית אחר בית הועלה באש.

10 מתוך עדותו של יעקב צ'ובוק.

מוטל, בעלה של חייקה, לקח שני פחי נפט, שפך על כל החבילות והרהיטים, התעטף בטלית וקרא: שמע ישראל! אלינו הוא צעק: „תברחו כולכם, אני רוצה להשרף בתוך הבית“. הבית בער ומוטל עטוף בטלית נשאר עומד בתוך הלהבות. אבי תפס אותו ביד ואמא החזיקה את אחי הקטן שבזרועותיה. אני זוכר שבידי אבי היה גרזן וחצי ככר לחם. אמא אמרה לאבי: „אתה ברח עם יעקב. אני נשארת פה. אין בכוחותי לרוץ עם הקטן. אם אוכל — אנסה. בינתיים אתה אל תחכה לי. ברח!“

ברחנו, אבא ואני. רצנו. הגדר כבר היתה פרוצה. יהודים רצו לכל העברים. כל הגיטו בער. היה אור מסביב. היריות מהגבעה לא נפסקו אפילו לרגע. רוב האנשים רצו למורה. בכון בית הקברות, כי משם קל היה יותר לצאת אל השדות. טוב היה צ'ובוק רץ לביתהטהרה. ראיתי כיצד פגע בו כדור והוא נפל. עשרות אנשים נפלו. אבא ואני הצלחנו לצאת ולהגיע עד יער סובובקה. איני יודע כמה אנשים הצליחו לברוח. אומרים שברחו כשלושת אלפים איש¹¹.

„לפנות בוקר החלה האוכלוסייה המקומית להביא לגסטפו יהודים שנתגלו בגנים, בגינות ובמקומות אחרים.

האוכלוסייה הכפרית עשתה אותו דבר. את היהודים שהיו בדרכים שדדה. לעתים רצחה אותם או שהסגירה אותם לידי הגסטפו. בליל השריפה נפלו כמה מאות יהודים בגיטו. היתר ברחו לכל עבר. מיום חמשי (יום כפור היה ביום שני) עד יום ששי נתפסו 1000—1500 יהודים.

...יהודים ששוטטו ביערות, ברעב ובזוהמה, לא ידעו איפה להסתתר ומה לעשות עם עצמם, בעיקר הורים עם ילדים קטנים חזרו לטוצ'ין. עד למחרת היום נתאספו כ־300 יהודים. מסרו להם 3 בתים. ביום ששי בבוקר הקיפו את הגיטו החדש. האוקראינים והגרמנים הובילו את היהודים לבית-העלמין ושם ירו בהם.

רוקחת יהודית נתקבלה שוב לעבודה. כשהובילו את היהודים לבית העלמין ראתה שמובילים את ילדיה. היא קפצה מבית-המרקחת. גרשו אותה. היא נאבקה עם השוטרים ויחד עם הילדים הלכה למות.

לאחר יום ששי זה, משנדע שהגרמנים מרמים ומעודדים את השיבה לגיטו, הוסיפו היהודים לחזור לעיירה. הם חזרו למוות מתוך הכרה, יחד עם ילדיהם והוריהם הזקנים. כי לא היה להם איפה להסתתר ולאן ללכת. האכזרים לא נתנו להם להכנס לבתים, לא נתנו להם פרוסת לחם, אף לא לגימת מים.

...בדרכים היו משוטטים הרבה ילדים גלמודים, כשהם ממררים בבכי. ילדים אלה או שאבדו להוריהם, או שנעזבו במתכוון. תינוקות היו זוחלים על ארבעתם בכבישים וביער. עמי היה בני בן השלוש. קשתה עלי הריצה עם התינוק בזרועותי, שהרי ברגליו עוד לא היה בכוחו לרוץ יחד אתי. בקשתי להשאירו, אך הוא פרץ בבכי והתחנן שלא אשאירו. הוא אמר: „אמא, תשליכי את המטפחת ואז יהיה לך יותר קל לשאת אותי“. השלכתי את המטפחת ביער, פגשתי את דודני, נתאספנו קבוצה של עשרים איש והחלטנו להעמיק לתוך היער, עד שנמצא את הפארטיזאנים.

...הלכנו ביער, בדרך הצטרפו אלינו עוד ועוד יהודים עד שהיינו 50—60 איש. גברים צעירים, בריאים ללא משפחות התחילו משכנעים אותנו, כי אין אפשרות להלך

11 מתוך עדותו של יעקב צ'ובוק.

בקבוצות כה גדולות, כי הדבר כרוך בסכנה וכי בצורה כזאת לא נגיע למחוז הפצנו. הם דרשו שנתפצל לקבוצות קטנות יותר. השמועה אמרה, כי פרטיזנים מצויים ביער הברזלבי במרחק 20—30 קילומטרים מן המקום בו נמצאנו אותה שעה.

אז הוחלט, כי קבוצה של גברים ונשים ללא משפחות תצא דרך השדות, קבוצה שנייה תלך בדרך קצרה יותר, אך יותר מסוכנת, ואילו הזקנים, הנשים והילדים ילכו דרך היער. עברנו מרחק כשלושים קילומטרים ולא גילינו כל סמן למציאותם של פרטיזנים. הרעב, הצמא וכן הכינים והוזהמה הציקו לנו נוראות, עד שהגענו לאפיסת-כוחות גמורה. אני עם עוד שתי נשים עם תינוקות החלטנו לצאת מן היער, לקנות או לבקש בנדבה קצת לחם ומים. ילדי היה בן שלוש, לרחל אלברט היה ילד בן שנתיים וחצי, אהרן שמו, אשה שלישיית נשאה עמה תינוק בן חודשים אחדים.

מאחורי היער מצאנו כמה בקתות, ליד אחת מהן עמדה אשה. נגשתי אליה ובקשתי פרוסת לחם. היא השיבה לי כי אינה מתגוררת באותה בקתה, וכי אם אמתין ביער היא תביא לי לחם כעבור חצי שעה. כעבור זמן מה הצצתי מתוך היער. ליד אותה בקתה עמדו מלבד האשה גם שני גברים, בידו של האחד ראיתי גרזן. הוא השגיח בי ושרק לחברו. הבנתי וכל עוד רוחי בי התחלתי לרוץ אל החורש העבות ועמי שאר הנשים. יחד עם ילדינו נצמדנו אל האדמה. מרוב פחד נשתתקו הילדים ונרדמו. ביער כבר ירדה החשכה. האכר בעל הגרון עבר פעמים אחדות קרוב לנו, שכן הבין כי הסתתרנו שם, אך לא השגיח בנו. אלוהים הכה עיניו בסנוורים. האכר עשה בגרונו סימנים על עצי החורש וחזר הביתה. התחלנו לדבר בינינו בלחש. מה יהיה לכשיתעוררו הילדים ויתחילו לבכות. כולנו הגענו לכלל מסקנה, כי בגלל הילדים אין אנו רוצות למות. כל אחת מאתנו קוותה למצוא עוד את הילדים שאבדו ואת הבעל.

...כולנו התחלנו לרוץ כשהתינוקות בזרועותינו. בכוחות על-אנושיים עברנו את כל המכשולים שהיו בדרכנו, דהיינו, את השיחים והענפים של החורש שגדל פרא ואשר קרעו את גופותינו ובגדינו. הגענו עד ל"יער הישן". רחל שהחזיקה בזרועותיה את ילדה אהרון, אשר בפיו היתה תקועה ממחטה, נתקלה בגזע עץ ונפלה. הילד איבד כנראה את הכרתו. רחל, בהיותה סבורה שהתינוק מת, השאירה אותו במקום והמשיכה במרוצתה. רצנו כברת-דרך ארוכה ואחר כך המשכנו בהליכה. רחל מיררה בבכי על שהשאירה את התינוק המת. הרחקנו כ־20 ק"מ מן החורש ההוא. כעבור ששה ימים פגשה את רחל איזו אשה יהודיה מטוצ'ין וזו אמרה לה, כי במרחק שלשה קילומטרים מאותו מקום בתוך היער ראתה את אהרון משוטט לבדו. נתברר, כי למחרת היום מצא שומר היער את הילד ואספו לביתו. כעבור יומיים באו אליו יהודים לבקש לחם. שומר היער אמר להם, שמצא ילד יהודי ודרש מהם שיקחוהו עמם. זהו בן דתכם — קחוהו, שאם לא כן אובילו העירה, ברל זלמן לקח את הילד, הוא נשאו כמה ימים והביאו עד לאותו מקום, אך בראותו שהילד גורם לו טורח רב, החביאו בתוך ערימת קש. אולם הילד יצא מתוך הערמה ותעה ביער. רחל יצאה אל המקום ההוא לפי תיאורה של אותה אשה, מצאה שם את אהרון שלה אשר יצא לקראתה מאחורי אחד השיחים. הוא החזיק בידו האחת מקל קטן ובשנייה כמה בלוטים, הילד היה נפוח מכפון. כעבור שבועיים היתה רחל אנוסה ללכת יחד עם ילדה אהרון ועם עוד שלושה ילדים שמצאה ביער ולחזור אל טוצ'ין. כדי לשבור את הרעב והצמאון שלה ושל ילדיה בטרם יובילו לגרדום.

אני הלכתי עם ילדי עוד מרחק 5—6 קילומטרים. מצאתי שם קבוצת יהודים אשר

אמרו לי, כי לא הרחק משם ראו את בעלי, ואכן מצאתי אז את בעלי ואת ילדי הגדולים יותר¹²...

„ברחגו. יערות פוסטומיט. התאסף שם קהל רב. אני משער שהיו שם כאלפיים יהודים. היו נשים ילדים וגברים. היו נשים שבאו בלי ילדיהן. אבות ששכלו או איבדו את נשיהם וטפם. התאספו ביער שרידי משפחות, אנשים רצוצים. הסתובבו ילדים מיותמים ועזובים שהצליחו לברוח בלי לדעת לאן. הם הסתובבו בינינו.

שבועיים היינו ביער. סתיו. מתחבאים ביערות. היה קר. יום אחד הגיע לאזני בכי ילד קטן. יצאתי. זה היה לפנות בוקר — יומיים אחרי שריפת הגיטו. על האדמה הרטובה שכבה אשה (זו היתה בתו של דוד-וולף, שהיה לו בית מרוח בעיירה) ומשני צדיה שני פעוטים. האם היתה מכווצת מקור, רועדת ומיאשת היתה לי עדיין פרוסת-לחם. חילקתי אותה בין השניים.

למחרת בבוקר לא שמעתי מעבר הפינה בו שכבה האשה אף קול או רשרוש. נגשתי: שלושתם היו שוכבים הרגיים. היער היה קרוב לכביש. אוקראיני אחד בשם יוכים, שהיה שוטר בזמן הרוסים, עבר בעגלתו, נכנס ליער, פגש באשה וילדיה והרג אותם במקום. הסתיו היה בעיצומו. היינו ביער. יומיים שכבנו בחוסר-כל. לא היה אוכל ואני ואחי יוסל יצאנו לכפר פוסטומיט, שעמד מאחורי היער. נכנסנו לביתו של אוקראיני אחד, בפטיסט, שמו היה סריי, ביקשנו ממנו אוכל. הוא הוציא שתי ככרות לחם ומסר לנו. סריי אמר לנו: „אני בא זה עתה מטוצ'ין. הגרמנים אספו הרבה עגלות רתומות לסוסים. אנשים מספרים שהם מתכוונים להגיע ליערות פוסטומיט ולאסוף מכאן את כל היהודים“.

חזרנו ליער וסיפרנו את החדשות. רק הספקנו לספר וכבר נשמע מרחוק רעש גלגלי העגלות. עבר זמן קצר והאוקראינים ואנשי הגיסטפו שמו מצור על היער. יריות נשמעו. כדורים התחילו מתעופפים ביער. נשים וילדים לא ידעו לאן לברוח ורצו מול מכוונות הירייה. האוקראינים ואנשי הגיסטאפו אספו מעל לאלף נפשות.

...אני, אחי יוסף ובת דודה שלנו צעירה התחלנו לברוח.

מטר יריות ניתך עלינו. בדרך ראינו בור גדול, קפצנו לתוכו. שכבנו וצעקות האימים של היהודים הגיעו לאזנינו.

שכבנו בבור עד שעה 10 בלילה. היה ליל ירח. חזרנו אל היער, אל המקום בו התחבאנו לפני כן.

התקרבו אל הבורות. הבורות היו פתוחים. גוויות היהודים התבוססו בתוך נחלי האדם.

דיירי הכפר התחלקו בבגדי היהודים.

...רצנו אל ביתו של מכר שלנו בכפר. בעליית גג ביתו מצאנו את כל האחים וגם את נשיהם. אספנו את בני המשפחה וכן גם את כל הנותרים וחזרנו ליער פוסטומיט. הפעם התרחקנו מהכפר, נכנסנו לעבי היער והתחלנו לחפור בונקרים.

אחי: יוסף, גרשון, נחום, אייזיק ואני — חמשת בני שולמן ובני משפחת שף, שיקה, ריקל ואורי ופישל רוזגוביץ' — היינו הבחורים שלקחנו את ההגה לידיים.

12 מעדות מלמד-זילברברג.

התחלנו בבניית בונקרים. גמרנו לחפור. היו לנו 8 בונקרים. בכל בונקר היו כ־20 גפשות — המעטים שנשארו אחרי המצור על היער.

את הכניסה לבונקר חסמנו בגזעי עצים. בלילות היינו יוצאים אל הכפר ואוספים מזונות אצל הכפריים. לא גילינו להם את מקום מחבואנו. את האוכל היינו מחלקים לכל הבונקרים.

ירד השלג הראשון. מוכרחים היינו לצאת לכפר לקבל אוכל. העקבות היו ניכרים בשלג. הרועים של הכפר השגיהו בעקבות. יום אחד הביאו הרועים כלבים לכפר. הם זיהו את הבונקרים, נסעו לטוֹצ'ין והודיעו לגיסטפו: „ביער מתחבאים יהודים“.

הגרמנים פחדו להכנס ליער. הם שלחו ליער חיילים איטלקיים. הללו פוצצו את שמונת הבונקרים. כל היהודים ניספו. הבונקר בו התגוררתי אני היה מרוחק משמונת הבונקרים האלה כשני קילומטרים. פישל רוזגוביץ יחד עם אָקה היו שני הניצולים היחידים מכל שמונת הבונקרים. שניהם באו בריצה אל הבונקר שלנו וסיפרו מה שקרה. עתה נשארו ארבעה-עשר איש מאלפיים שברחו ליערות ביום שריפת הגיטו. אי אפשר היה להשאיר יותר בבונקר בתוך יערות אלה¹³.

מתחילה דרך ארוכה רבת יסורים ובנידיה ובהסתתרות בכפרים, שבהם אורב המוות ע"י כל שביל, בית ורפת. מגיע חורף 1943. הבנדרובצים שלחמו קודם לצדם של הגרמנים החלו להלחם נגדם. בכדי להתגבר על הבנדרובצים החלו הגרמנים שורפים כפרים שלמים שחשדו שיש בהם תומכים בבנדרובצים. והרדיפה על שרידי הפליטה היהודים לא פסקה —

המשך עדותו של יעקב צ'ובוק:

„נפגשנו ביער עם קבוצה של עשרים איש. גוי אחד שנפגש בדרכנו הזהיר אותנו לא לרוץ לכוון הכפר זלינקה, כי שם עומדים גויים מזויינים בקילשונים וסכינים ושודדים את היהודים. עלי לציין שכל הדרכים היו חסומות. בכל מקום חיכו לנו האוקראינים. הם היו מפשיטים את היהודים עירומים. היו אוקראינים שבמו ידיהם רצחו את היהודים. אחרים הובילו בחזרה לגיטו ומסרום לידי הגרמנים.“

...בפטרובצה פגשנו ביהודי מטוֹצ'ין. הוא אמר לנו שזקנים נשים וילדים אף הם ברחו לכוון יערות פוסטומיט. רצינו לפגוש באמא. הלכנו ליערות פוסטומיט. אמרו לנו, שראו את אמא והראו לנו גם את הכיוון לאן שהלכה. הלכנו. למזלנו מצאנו גם את אמא. האח היה בנורעותיה. היא היתה לבושה בשמלה קרועה“.

...שוטרים גרמניים ואוקראיניים היו שמים מדי פעם מצור על היערות והורגים את היהודים.

יחד עם האם והאח הקטן הלכנו לכפר פטרוביצה. יותר נכון ליער שע"י הכפר. בדרך פגשו בנו גויים בני קוטובסקי. היו ארבעה בחורים צעירים. לאחד מהם היה אקדה. וליתר — סכינים. הם הורידו את המגפיים של אבא, הורידו את מעיל העור שלו. אבא נשאר יחף ובלי מעיל. היה כבר סתיו והקור גדל והלך. הצלחנו להגיע ליער פטרוביצה. על היער הזה גם שמו מצור. הצלחנו כל המשפחה להתחמק ולהגיע לקוצרינקה. שם פגשנו בהרבה יהודים. היו שם כמאה יהודים. ביניהם זקנים נשים וילדים.

13 מעדותו של נתן שולמן

שמנו לב כי יהודים שהכירו את המקומות — החלו מתחמקים. מסוכן היה להצטופף כי מיד היה הדבר נודע לגרמנים והם היו שמים מצור.

...בין היהודים היתה משפחה אחת שגרה לפני המלחמה בכפר קודרינגה. הם הכירו את כל הדרכים והשבילים שבסביבה, וכן הכירו היטב את היער. החורף התקרב. הקור גבר. אמי אמרה לי: יעקב, בוא ונחזור לטוצ'ין, שם אצל אנדריי מקטרה השארנו הרבה בגדים. בואו אתי ונקח לנו קצת, אחרת נקפא מקור.

בן אחד צעיר מכפר קודרינגה, כבן שבע-עשרה, הסכים ללכת אתנו, להראות לנו את הדרך. גם הוא היה מעונין לקבל כמה דברים. אני פחדתי ולא רציתי ללכת. הבטחתי לאמא שבלילה אתגנב לכפר ואוריד את הבגדים התלויים בתאיהם. הבחור שכנע את אמי שלא יקרה דבר ואפשר ללכת. רחמתי על אמי והלכתי אתה. יצאנו לדרך בלילה. הגענו קרוב לטוצ'ין. על קירות הבתים היו מודבקים כרוזים בגרמנית: כל יהודי מגיטו טוצ'ין שיחזור לביתו — לא יקרה לו דבר.

נכנסנו לביתו של אנדריי מקטרה. הוא ראה אותנו, התיר את כלבו, תפס קילשון בידי וצעק אלינו: „אתם מעיזים לדרוך על סף ביתי? הסתלקו מהר ולא — אגמור את כולכם“.

זה היה גוי מכר טוב שלנו. את כל רכושנו מסרנו לו: מעילי צור, עורות סוליות, נעלים וחליפות בגדים, הבאנו לביתו מצעים כרים וכסתות. בקיצור רכוש גדול ורב. זו היתה קבלת הפנים שערך לנו ה„ידיד“. אמא נתפסה. הגרמנים ירו אחריה.

„רצתי פצוע. הייתי רץ ומשתטח על האדמה. הייתי אז בן 9, פחדתי. הייתי יחידי ביער בלילה. ידעתי שאת אמי הובילו הגרמנים. לא חשתי את הכאבים. בבית היו מספרים לי תמיד סיפורים על יערות וזאבים. מספורים אלה זכרתי שזאבים אינם מטפסים על עצים ואין מקום בטוח כעץ. עליתי על עץ. הצטנפתי וישבתי. רק כשהתיישבתי על העץ הרגשתי שמהו נזל על רגלי. משמשתי בידי והרגשתי שיש לי פצע.“

החזקתי את הפצע בידי וישבתי. הדם נזל. כשהאיר הבוקר ירדתי מהעץ. הגעתי ליער אל אבא. אבא שאל אותי: איפא אמא?

נבהלתי נורא. פתאום תפסתי שמהו נורא קרה לאמי. התחלתי לספר לאבא תוך גמגום. אבא בכה הרבה. האח הקטן שהיה אז בן שלוש הבין גם הוא שמהו רע קרה ואף הוא פרץ בבכי. מאותו יום הייתי הספק הראשי. הייתי יוצא אל הכפריים, מבקש נדבות ומביא אוכל ליער, לאבא ולאח הקטן.

מעטים, לרוב בודדים המשיכו לנדוד בשדות וביערות, וגם מאלה רק חלקם זכה לשחרור.

„ישבנו 17 חודש בבור אצל האכר. כשהגיעו הסובייטים לבשנו, אני ועוד אשה, בגדי אכרים והלכנו לטוצ'ין לסיור. הכיר אותנו אכר אחד, נגש לחייל סובייטי אחד, הצביע עלינו ואמר: „הנה יהודיות“, החייל הסובייטי הביט בנו, חיך והלך.“

אידל והילד שלו חלו אחרי השחרור במחלה קשה, הרופא אמר שסיבת המחלה היא הישיבה הממושכת בבור הרטוב והאפל. לאחר שבועות ספורים מתו אידל והילד.

רק 15 מיהודי טוצ'ין ניצלו¹⁴.

14 מעדותה של אסיה זילברברג.

זוהי העדות. מסעירה בקיצה ובלקחה.

מעברים שונים מוטחת השאלה — והיא נוקבת בכנותה — למה לא ברחו היהודים מהגיטאות אל התחומים שמעבר לגדרות התיל: היער, הצד הארי. יש בידינו עדויות ונתונים רבים המאפשרים לעמוד על הסיבות שמנעו את הבריחה מלהגיטאות, מלהמחנות החוצה. הן היו רבות וכבדות-משקל ומכיוון שהן אינן מהוות את מרכז הדיון שלפנינו, לא נעמוד עליהן במפורט. נמנה בלבד כמה מהן, ובקצור:

קשרי המשפחה ההדוקים אשר היוו גורם חשוב בחייה של המשפחה היהודית, ובעיקר בגיטו. היה בהם חיוב גדול בימי שלום, אך הם היו בין הגורמים הבולמים ביותר בבריחה מהגיטו.

המחשבה המסורתית, הפאטליסטית; מה שיקרה עם „כל ישראל“ — הוא-הוא גם גורלו של „ר' ישראל“. בברירה בין גיטו ועיר — וכל עיקרה אולי בברירה בין מות למות — בעיני איש הגיטו אז — העדיף היהודי להשאיר עם בני עמו בתוך הגיטו.

ה„אחריות הקולקטיבית“ — אימה זו רבצה על כל יחיד בצאתו מהגיטו. חוסר קשרים בין העיירות, שכל אחת מהן היתה סגורה ומסוגרת בהעדר כל אפשרות של תיאום ביניהן.

חוסר נשק.

העתוי ביש-המזל. כאשר עברה סופת ההשמדה ברוב רובן של הערים והעיירות לא היתה קיימת עדיין תנועה פרטיזנית.

תחושת אי-אמון כלפי המסובב את הגיטו.

בצרום מהווים הגורמים שמנינו לעיל את האספקט הפנימי הסובב ייקטיבי של יהודי הגיטו ביחס למוקד-חייהם: בריחתם כדרך הצלה. אולם לאחר כל זאת נשמעת הטענה הכבדה: אילו היו היהודים בגיטאות גוברים על המעצורים שכבלו אותם, היו בורחים אל היערות, אל השדות, אל הצד הארי, היו מצילים את נפשם והמאזן הכולל, מאזן החיים והדמים, היה משתנה בכלל. אילו היו בורחים — היו ניצולים מרביתם לפחות או חלקם הגדול?

למה לא ברחו היהודים בהמוניהם?

טענה זו על כובד משקלה, נשמעת בפי הדור הותיק והצעיר בארץ ואף ע"י אלה שחזו את השואה.

אך כאן צפה שאלה שניה, קשה, שאיתה חייב חוקר השואה להתמודד: מה היו התנאים הריאליים לבריחה המונית? מה היה קורה ליהודים אילו ברחו? מה היו סיכוייהם לחיים, להצלה, אילו ברחו? המדובר פה הוא באספקט החיצוני, מנקודת הראות של התנאים החיצוניים. השאלה נשמעת כהיפוטטית אך התשובה צריכה להיות מבוססת על המציאות הריאלית.

העדויות המצויות בידינו ברובן הגדול מקפלות מעשי בריחה של יחידים. זוהי בריחה שתנאיה שונים לגמרי מבריחה המונית וסיכויי החיים שלה שונים משל זו האחרונה.

הבריחה של יחידים, שאף בה לא נדון הפעם, היא ברוב המקרים מעשה של אנשים צעירים יותר, שאינם מטופלים בילדים, אינה כה חשובה לפגיעות, למלכודת, להלשנה וכדורי אויב, כמו הבריחה ההמונית עם משפחות, ילדים ותינוקות.

עלינו לזכור שאף בריחה זו היתה מוגבלת בגלל תנאי קליטה מצומצמים בחוץ ועונשים המורים מצד הגרמנים, מפאת הסביבה הלא-יהודית שהתנכרה לה ויותר מזה: התנכלה לה ומפאת האחריות הקולקטיבית, בעיקר, שאיימו על הגיטו ושמו מגבלות רציניות ביותר לבריחת-יחידים רצופה בהיקף ניכר. נקשיב לקולה של אשה צעירה הבוקע מתוך הימים ההם על בריחת יחידים בתנאי עיר גדולה, לדבריה של גוסטה דוידסון, מאנשי המחתרת הלוחמת בקרקוב ב"יומנה של יוסטינה":

„קל להגיד ברחו! תוריד את הסרט, תישאר יהודי בלי סרט. על היהדות שלך העידו כל תנועה לא שקטה, כל צעד לא בטוח, כפיפת הגב העמוס עול עבודות, מבט של חיה נרדפת. כל קומתך, עיניך, פניך, — הכל טבוע בחותם הגיטו. פשוט היית יהודי, ולא בלבד בצבע העיניים, עור הפנים, צורת האף ואף סימני הגזע — אלא בחוסר הביטחה, חוסר היהירות, במיבטא, בסגנון הדיבור ובהתנהגות, ואלהים יודע — מה סימנים אחרים העידו בך“...

יש עדויות לרוב על דרך היסורים של יחידים שברחו ויש בהן להעיד מה היו הסכויים באזורים השונים של פוזרת השואה להצלה הודות לבריחה זו של יחידים מהגיטו. אם כי כוללת מבחינה כמותית, יש בהן גם להעיד על גורל אחרים שברחו ועל היחס בין אלה שזכו להנצל ובין אלה שלא זכו. איננו משופעים — לעומת זאת — בעדויות מרובות על מעשי בריחה המונית מגיטאות. אולם יש לנו חומר חשוב על מעשי בריחה של צבורים יהודיים. קבוצות גדולות, בין שהיו נהוגות ע"י מחתרת לוחמת בגיטו ובין שהתרחשו לאחר מעשי התקוממות. נביא אחדים מהם:

ז'טל: „ב-6 באוגוסט 1942 כותר הגיטו בטבעת משולשת של צבא ומשטרה, היהודים ירדו למחבואיהם. הגרמנים מצאו רחובות ריקים בגיטו. הנאצים פתחו בציד בעזרת כלבים והעלו את הבתים באש. השחיטה ארכה שלשה ימים. מאתיים יהודים משרידי ז'טל הועברו לנבוגרודוק. שליחי הפרטיזנים היהודים מיער הורקי הגיעו לגיטו לפני כיתורו. הם לא יכלו להגיע למחבוא הנשק והחליטו לפרוץ את טבעת הכיתור ליד השער הסמוך לבית מוגולניצקי, כשבידיהם אבנים ומקלות. חיים קנטרוביץ' נפל מכדור גרמני. שלמה בוסל, צעיר בן 19 מז'טל, הצליח הודות להתגוננותו באקדח לפרוץ את הטבעת הראשונה ואח"כ נפל בטבעת הכיתור השנייה. שפסל אלנברג נפצע בבטנו ונפל מתבוסס בדמו. השוטר רים הכהו על פצעיו עד שנשמתו יצאה ביסורים תוך זעקה: מוות לרוצחים.

למרות כשלון שליחותם של הפרטיזנים היהודיים בגיטו, הצליחו כשמונה מאות יהודים להימלט מז'טל“.

(ספר הפרטיזנים, כרך א', עמ' 382)

מיר: „רק חלק מיהודי העיירה הצטרף לחבורת הלוחמים. רבים לא האמינו כי אמנם נגזרה הגזירה, לאחרים קשתה הפרידה מקברי משפחתם ואחרים מיואשים השלימו עם מר גורלם. לאחר ימים חזרו כמה מהיוצאים לגיטו. בסך הכל הגיעו ליער כ־180 וכששה קילומטרים מהעיירה, בירכתי היער, התחלקו לקבוצות.

(190 הפרטיזנים, כרך א', עמ' 473)

לאחווה: „כ־600 יהודים ברחו (רוב הבורחים היו בגיל עד 20). לאחר שהגיטו נשרף, רדפו מאות אכרים מהאוכלוסיה המקומית אחרי הבורחים ורצחום בדם קר. רבים מאכרי העיירה גירשו את היהודים הנמלטים מחצרותיהם. מאות יהודים נתפסו בין סבכי הפריפיט, ואילו לחצות את הנהר היה בלתי אפשרי. כ־120 יהודים מלאחווה הצליחו להגיע ליערות חובוט בקרבת ביצות גריצין ובידם רובה אחד ואקדה, שלקחו שלל בגיטו“.

(190 הפרטיזנים, כרך א', עמ' 639)

וולדימירץ: „הגענו למגרש המפקד. קרובים היינו לגרמנים עורכי המפקד. ראש המפקדים היה הגרמני השמן, הלה שנתקרא תליין. לידו עמדו עוד שני גרמנים ובקרבם הרבה שוטרים. נשמעה איזו פקודה, כי בעלי המקצוע יצאו מתוך הקהל ויעמדו בנפרד. ופתאום החל כל הקהל להידחק, כאילו ביקשו כל הנאספים לצאת מתוך הקהל ולהמנות עם הכשרים לעבודה. החלו דחיפות והתרוצצויות. ראיתי פתאום כי המפקד הגרמני הוריד מעל כתפו את רובהו, כיוונו כלפי הקהל והחל לירות. רבים נפלו לארץ ומתוך הקהל נשמע קול זועק:
„יהודים הצילו את עצמכם וברחו — שמע ישראל“.

היה זה קולו של ירחמיאל הנפח — יהודי גברתן שהכרתיו היטב, כיון שבבית הכנסת היה יושב ליד אבא. קולו היה בדרך כלל חזק ורב זעתי נוסף עליו מכוחה של הסכנה והחרדה. כל הקהל כמו נודעזע מן הקריאה ורבים החלו לרוץ ולברוח“.

(190 ולאדימירץ, עמ' 369)

מעטים שרדו מיהודי ז'טל ומיר בדרבונה של מחתרת לוחמת בגיטו, מיהודי לאחווה שברחו לאחר התקוממות בגיטו ומיהודי ולאדימירץ, שחלקם זכה לברוח לקול זעקתו של ירחמיאל הנפח.

אך פרשת טוֹצֵיין היא עדות על קהילה יהודית שלמה שהתקוממה נגד המזימה הגרמנית, שרפה את בתיה, עמדה על נפשה. חלק ממנה התגונן בנשק ביד וברובה, בערך כשלושת אלפים איש, עם נשים, מבוגרים ועם הטיפ ליערות. מהו הגורל שזומן להם לאחר ההתקוממות, לאחר הבריחה, קראנו בעדויות של הבודדים ששרדו. פחות משתי עשרות יהודים ניצלו. עדות טוֹצֵיין הינה צוהר שדרכו ניתן להציץ לתוך המציאות המסובכת את הגיטו.

נבחנו האם היה ייחוד בתנאיה של טוֹצֵיין, בנסותנו להשוות עם אזורים אחרים וגיטאות אחרים.

האוכלוסיה הסובבת: האוקראינים. נכון שאזור זה היה זירת מאבק בין לאומים שונים. אנשי בנדרה הכריזו מלחמת דמים נגד יהודים ופולנים וזרעו אימים ברחבי אוקראינה. בעריה וכפריה. לאחר שהתאכזבו האוקראינים מהבטחת הגרמנים להקמת אוקראינה עצמאית, הם החליטו „לרדת למחתרת“, הגבירו את מלאכת הרצח ביחידות הפרטיזאנים, ביהודים, תוך מגמה להלחם בשתי חזיתות: קודם „לטהר“ את אוקראינה מיהודים וקומוניסטים ולאחר מכן לנהל את המלחמה בפולשים. חלק גדול של האוקראינים, שהיה פעיל בתקופת הסובייטים שיתף אה"כ פעולה עם הגרמנים. הם התגייסו ליחידות שהוקמו ע"י גרמנים, למשטרה, הכירו את היערות כבן-בית וסרקו שטחים שהגרמנים פחדו להכנס בהם. המכנה המשותף היציב לכל הצדדים בימי המלחמה היה רצח היהודים.

אולם האם זה היה ייחודי רק לאזורי אוקראינה?

האם באזורי ליטא לא קמו גדודי ליטאים שעשו את מלאכת ההשמדה בעירוותיה של ליטא והרחק מעבר להן, לא פחות מהאוקראינים?
האם באזורי ביילורוסיה לא פעפה שנאה כלפי האוכלוסיה היהודית בימי השואה מצד חלקים נכבדים ביותר של אוכלוסייתה?

ובעירוותיה של פולין האם היתה התמונה שונה בהרבה מזו שבאזורי וולין? במידה שהאוכלוסיה הפולנית יכולה לזקוף על חשבונה עזרה ליהודים, בין בנשק או במתן חסות — הרי ברוב המקרים היא הוגשה ע"י חוגי אינטליגנציה פולנית מתקדמת, חוגי פועלים מהפכניים או פשוטי עם. לרוב הוגשה עזרה זו בעריה המרכזיות של פולין ובעיקר בוארשה, שבהן התרכזו חוגים מתקדמים ומהפכניים. גם בארצות אחרות באירופה לא השתנתה התמונה ביסודה. ארצות בודדות בלבד שררו בהן יחסים אחרים מאלה שתיארנום לעיל.

תופעה מעניינת וראויה לציון היא עזרתם של בני הפת הבפטיסטית אשר עדויות רבות בשטחי פולין המזרחית כולה מעלים אותה. ראוי להתחקות על מקורותיה של תופעה זו.

תנאי חשוב בבריחה ההמונית בטוצ'ין היה: הקירבה אל היערות. המרחק מטוצ'ין ליערות פוסטומיט היה 12 ק"מ. הסביבה הטובה ביותר להגנת החלש הנהו, בכל זאת, היער. קירבה זו אל היער איפשרה לארגוני המחתרת בעירוות ובערים להעביר קבוצות יהודים ליער ולעמוד אתן בקשר. ידוע גם מה רבים היו הקשיים והסכנות בערים שהיו מורחקות במקצת מהיערות (וילנה, קובנה ועוד), ומה יקר היה המחיר ששלמו ארגוני המחתרת בהן, על כל משלוח אנשים ליער. מרחבי פולין התיכונה, המערבית ואף הדרומית היו מועטייערות ולא ניתן בהן להסתיר עדות שלמות של יהודים.

ראוייה לציון היא גם עמדתו של היודנראט בטוצ'ין, אשר לא הישלה, לא פבל את ההתארגנות למרי, לא ציית לגרמנים, אשר העריך נכון את המצב, השתלב בתנועת ההתנגדות בגיטו ואף היה בין מכוונייה. עובדה זו סייעה להתארגנות היהודים בהתקוממות ובבריחה.

מה היו האפשרויות שעמדו בפני העדה הזו כעדה?

הזמן: קיץ 1942.

יהודים מטוצ'ין ניסו לקשור קשרים עם פרטיזנים שהיו מועטים עדיין בסביבה

ההיא ולא הצליחו. הם רומזו. קניית נשק מידי אוקראינים היתה ללא ספק מלאכה מסוכנת ובכל זאת נקנה נשק לגיטו. העיירה היתה מסוגרת. ידיעות על השמדה המונית לא הגיעו לעיירה. אותו זמן כאשר יהודי טוֹצֵיין התגוננו, שרפו בתיהם וברחו בהמוניהם אל היערות היתה פעולת התארגנות המחותרת בוארשה עדיין בראשיתה, כמות הנשק היתה בה זעומה ביותר, אף כי וארשה היתה כבר אז שלוש שנים תחת נגישות הגרמנים, נגישות ש"התפתחו" באופן הדרגתי והיהודים עמדו על מגמת ההשמדה שבהן; אף כי זה מזמן הגיעו לוארשה ידיעות מהימנות על ההריגה האיומה בפונאר ובמקומות אחרים מפישרים וקשריות, אשר אותה על מזימות ההשמדה הטוטאלית ואף-על-פי שנתאפשרו בה קשרים כלשהם בין יהודים בגיטו ובין אישים וחוגים לא-יהודיים מחוץ לחומות הגיטו.

טוֹצֵיין היתה אותו זמן רק שנה אחת תחת הכיבוש הנאצי סגורה ומסוגרת, מוקפת אוקראינים כפי שהכרנום וגרמנים. יכולת ההתגוננות עם נשק מועט זה, בתנאי טוֹצֵיין, בשטח מצומצם של רובע בעיירה קטנה בנוייה בתי-עץ, היתה זעומה ביותר. במיוחד כשההכנות היו קצרות. כל ההתנגדות היתה בעקרה ספוג-טאנית. שונה היה המצב בעיר גדולה בין החומות ובהדרכת מחתרת, שהתכוננה להתנגדות זמן ממושך יותר. הסכוי היחיד שטמן בתוכו הצלה היתה הבריחה אל היערות. אך התברר שאף היא לא הטיחה את הצלה.

הסביבה העויינת הכריחה את אלפי היהודים מטוֹצֵיין. יתכן ואילו היו נמצאות בסביבה יחידות פרטיזניות, הן היו קולטות יחידים, בודדים לתוך פלוגותיהן. בדרך כלל קלטו היחידות אנשים מזויינים בלבד. אילו נמצאו בסביבה יחידות פרטיזנים יהודיות היו הן קולעות קבוצות יהודים במספרים מסויימת אך מוגבלים.

אין ספק בדבר שככל שהיה הולך וגדל כוח יהודי עצמאי מזויין ביערות, היו גם סכויי הצלה של היהודים גדלים, אם כי אין להתעלם שבד-בבד אתן, גם הסכנות ליהודים ביערות היו מתרבות וגדלות.

אולם, לרוע מזלנו, ההשמדה התרחשה כאשר התנועה הפרטיזאנית עדיין היתה באיבה.

אילו ניתן ליהודים להיות זמן ממושך יותר ביערות, יתכן וחלקם היה מצליח במשך הזמן להשיג נשק, אך לא ניתנה להם שהות. האלפים של יהודי טוֹצֵיין, ששרפו את הגיטו, שהתגוננו, שברחו בהמוניהם אל היערות — נכרתה, הושמדו ע"י אוקראינים וגרמנים בתוככי היערות, השדות ובדרכי אוקראינה. בריחה שלא היתה הצלה. וזהו המחריד.

גם ההתגוננות בגיטו, העלאתו באש והבריחה לא עמדו להם להצילם. האם יכול אדם למיקרא העדות על טוֹצֵיין לבלתי הרהר נוגות: מה היה גורלם של יהודים בפזורה של השואה, אילו גם עלה בידם לברוח עם נשיהם וטפם מהגיטאות אל התחומים שמעבר להם: השדות והיערות?

האין פרשת טוֹצֵיין מוסיפה ממד נוסף לטראגיות היהודית בשואה, עושה את תהומה עמוקה יותר מכפי שנתגלתה לנו עד כה?

EVENTS AT TUCZIN

Shalom Cholavski

Tuczyn is a town on the left bank of the Horin (also, Gorin) River, twenty-six kilometers distant from the provincial capital, Rovno. The story of Tuczyn can serve as an answer to that nagging question: why did not the Jews escape from the ghettos into the areas beyond the barbed wire perimeter fences, to the forests, or the Aryan sections?

The series of testimonies presented in this article tells the story of an entire Jewish community that rose up against the German scheme, burned its homes, and fought for its life. Some of its members defended themselves with weapons in hand, while the great majority fled to the forests. And it was there that their fate overtook them. The local Ukrainian populace hunted them and delivered them into the hands of the enemy. Only fifteen of all the Jews of Tuczyn were saved.

Among the reasons preventing mass escapes from the ghettos, the author lists the following: strong family bonds that blocked escape, the widespread fatalistic attitude that what happened to the Jewish community as a whole would be the lot of the individual within that community. The Jew preferred to remain with kith and kin in the ghetto. Also, the ghetto inhabitants were obsessed with the fear of "collective responsibility" which the Germans were so adept at applying. The lack of arms and the absence of a partisan movement during the period of annihilation were a factor. And there was the feeling of distrust toward everything in their surroundings, in most instances well justified. Above all, the local population's animosity towards the Jews was a decisive factor in obstructing rescue operations, and in that respect the situation at Tuczyn was not unique. Thus it was in Lithuania, where Lithuanian battalions finished the German conqueror's job of annihilation. Thus it was in White Russia, in the towns of Poland, and thus, too, it was in many another European country.

Under the circumstances obtaining at Tuczyn, notwithstanding the objective wish to resort to self-defence, which was definitely not lacking, notwithstanding the fact that here, unlike other localities, the *Judenrat* did not carry out the orders of the Nazi Germans and did not toward the desire for armed resistance, the capacity for self-defence was nevertheless without much promise. Arms were exceedingly scarce. The partisan movement in the area was an embryonic one. The field was limited and the structures were wooden ones. There was all too little time for preparations. The resistance that broke out here was spontaneous. So it ended as it did.

Does not the Tuczyn chapter add yet another dimension to the tragedy of the Jews during the holocaust? Does it not render even more unfathomable than we had been wont to believe?